

MA'MURA RASHIDOVA,

O'zFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi

“ARBAIN”NING IKKI TILDAGI NAZMIY IFODASI QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya: Abdurahmon Jomiy bilan Alisher Navoiy o'rtasidagi do'stlik va adabiy hamkorlik hozirda madaniy xazinamizning noyob durdonalari sanalayotgan o'lmas asarlarning vujudga kelishiga ko'p sabab bo'ldi. Shulardan biri Jomiy va Navoiylarning bir mavzuga bag'ishlangan ikki asari bo'lib, u turli manbalarda har xil nomlanib keladi. Bular: “Chihil hadis”, “Arbain hadis”, “Arbain”. “Arbain” so'zining ma'nosi qirq, qirqlik demakdir. Jomiy va Navoiy bir-birlariga maslakdosh, hamfikir bo'lgan holda har bir hadisni o'ziga xos uslub bilan alohida-alohida shaklda ifodaladilar.

Kalit so'zlar: Arbain, Chihil hadis, faylasuf, forsiyzabon, turkiy, manzuma, tafsir.

Abstract: The friendship and literary cooperation between Abdurahman Jami and Alisher Navoi led to the creation of immortal works, which are now considered unique masterpieces of our cultural treasure. One of them is two works of Jami and Navoi dedicated to the same topic, which are called differently in different sources. These are: “Chihil hadith”, “Arbain hadith”, “Arbain”. The meaning of the word “Arbain” is forty, forty. Jami and Nawai, being experts and like-minded to each other, expressed each hadith in a separate form with their own style.

Key words: Arbain, Chihil hadith, philosopher, Persian speaker, Turkish, manzuma, tafsir.

XV asrning buyuk daholari – fors-tojik mumtoz adabiyotining ulkan namoyandasi Abdurahmon Jomiy bilan ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy o'rtasidagi do'stlik va adabiy hamkorlik hozirda madaniy xazinamizning noyob durdonalari sanalayotgan o'lmas asarlarning vujudga kelishiga ko'p sabab bo'ldi. Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat”, “Arbain” kabi asarlari, qolaversa “Xamsa” dostonlari ham, bevosita ustoz ta'siri, yo'l-yo'rig'i, maslahatlari natijasi o'laroq maydonga keldi. U Jomiyga bag'ishlab “Xamsatul-mutahayyirin” asarini yozdi.

Alisher Navoiy ulug' tojik shoiri va faylasufi Abdurahmon Jomiyni o'zining ustoz va eng yaqin do'sti deb bilar edi. Jomiy Navoiyning kamolotga etishi va ma'naviy o'sishida katta ta'sir ko'rsatgan. Ular bir-birlarini hurmat qilar, adabiy-ilmiy ishlarida maslahat va yordam berar edilar. Bu ikki buyuk mutafakkir xalq uchun o'z kuchi va iste'dodini bag'ishlash, el foydasi uchun xizmat qilish kabi olijanob g'oyalarni tarannum etib ijod qildilar.

Biz hozir ana shunday hamkorlik samarasi bo'lmish bir asar haqida to'xtalamiz.

Jomiy va Navoiylarning bir mavzuga bag'ishlangan ikki asari turli manbalarda har xil nomlanib keladi. Bular: “Chihil hadis”, “Arbain hadis”, “Arbain”. “Arbain” so'zining ma'nosi qirq, qirqlik demakdir. Mazmunidan kelib chiqib, bu asarlar payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) hadisi shariflari asosida, ya'ni ulardan ajratib olingan 40 ta hadisning to'rtlik shaklidagi nazmiy ifodasi deyish mumkin.

Tarixdan ma'lumki, Islom uyg'onish davrida ulamolar ikki ilmni o'z kashfiyotlari asosi qilib olishgan. Bu ilmlar tafsir va hadisshunoslikdir. Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviyati gultojini yaratgan ulug' alloma Abulqosim Mahmud Az-Zamaxshariy birinchilardan bo'lib "Qur'oni karim"ning "Al-Kashshof" tafsirini yozdi. Hadis ilmining amiri mashhur buxorolik ajdodimiz Imom Al-Buxoriy hadisshunoslikda eng yuksak manbani yaratdi. "Hadisi sahih" juda ulkan, qimmatli va ishonchli manba sanaladi. O'z davrida va kelajak vaqtlarda ham qimmatini hech yo'qotmagan bu ilmlar yana juda ko'p tadqiqotlarni yuzaga keltirdi. Har bir olim, ijodkor bu bilimlarni chuqur egallab o'z faoliyatlarini yuritganlar. Jumladan, Nuriddin ibn Ahmad Abdurahmon Jomiy sohibi ilm va ustodi komil bo'lgan. U mutafakkir shoir sifatida ta'lim va tarbiya bilan bog'liq 40 hadisni nazm bilan to'rtlik shaklida ifoda etdi. Asar fors tilida yozilgan. U har bir hadis mazmunini keng falsafiy mushohadalar asosida yoritadi. Abdurahmon Jomiy o'z asarini odaticha birinchi bo'lib Navoiyga ko'rsatdi. Asar bilan yaqindan tanishgan Navoiy undan ilhomlanib turkiy tilda ham shunday bir manzuma yaratishga ahd qiladi. Bu haqda Alisher Navoiy "Arbain" asari muqaddimasida so'z yuritib, ustozini chuqur ehtirom bilan tilga oladi.

*Chun safo ahli pokfar Jomiy,
Pokfar jomu pok farjomi.
Ul yaqin sozi dastgir manga,
Qiblai ustodu pir manga...
Nasr ila nazmni murakkab etib,
Forsiy nazm ila murattab etib.
"Arbain"e chiqordikim, jonlar
Balki qirq arbain chiqorg'onlar...*

Shundan so'ng u Jomiyning 886-yili "Arbain"ni fors tilida yaratganligini ta'kidlaydi. Undan faqat forsiyzabonlarga bahramand, turkiy kitobxonlar esa bebahra ekanliklarini aytib o'tadi.

*Forsiydonlar aylabon idrok,
Oriy erdi bu nafdin atrok.*

Turkiy tilning mustaqilligi uchun kurashgan va uning imkoniyatlari boshqa tillardan kam emasligi, balki yanada kengroq ekanligini o'z asarlari bilan isbotlab berayotgan Navoiy ushbu asarni turkiy tilda ifodalashga azm qildi.

*Istadimkim, bu xayl ham bori,
Bo'lmag'aylar bu nafdin oriy.
Men demakni chu muddao aylab,
Ul ijizat berib duo aylab...
Muddao chun bori savob erdi,
Har duo qildi mustajob erdi.*

Ustozi uning muddaosini quvvatlagach, Navoiy tezlik bilan o'z qirqligini yaratdi. Mo'ljallagan vaqtdan ilgari, bir-ikki kun ichida o'z manzumasini yozib tugatdi.

*Bir-ikki kunki ehtimom ettim,
Ko'z tutardin burun tamom ettim.*

Shoir uni o'qigan kishilarga so'zning yaxshi ta'sir etishi va foyda keltirishini orzu qiladi:

*Chun ul avroq sori solg'ay ko'z
Aylagay ko'zguga asar bori so'z.
Nasrdan dog'i bahravar bo'lg'ay,
Nazmidin dog'i bir xabar bo'lg'ay.*

Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylarning bir nomdagi bu ikki asari qo'lyozma manbalarida goh alohida, gohida yonma-yon keltirilgan. Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi qo'lyozma fondida 8 va 106 -inv. raqami bilan saqlanayotgan ikki manba noyob sanaladi. Bu haqda M.Hakimovning "Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi" kitobida batafsil ma'lumotlar berilgan.[7.] 106-IV raqamli qo'lyozmada Jomiy va Navoiy to'rtliklari yonma-yon keltiriladi.

Abdurahmon Jomiy "Chihil hadis"ining birinchi to'rtligi shunday:

*Har kasero laqab makun mo'min,
Garchi az sa'yi jon tan kohad.
To noxohed barodari xudro,
Onchi az bahri xeshon xohad.*

Mazmuni: Faqat o'zi uchun jon kuydirgan, o'ziga istagan yaxshi narsalarni muslim birodarlariga, qarindoshlariga ravo ko'rmagan, aksincha yomonlarini ravo ko'rgan kishining nomini, laqabini mo'min dema.

Ustoz va piri murshidi Abdurahmon Jomiy taklif va o'giti ta'sirida Alisher Navoiy "Arbain" ni turkiy tilga ijodiy tarjima qilgan. Uning birinchi to'rtligi quyidagicha:

*Mo'min ertastur ulki iymondin
Ro'zgorida yuz safo ko'rgay,
Toki qardoshig'a ravo ko'rmas –
Har nekim, o'ziga ravo ko'rgay.*

Ro'zgorida, tirikchiligida to'kin-sochin yashagan odam yuz safo ko'rib, o'z nafsiga ravo ko'rgan narsalardan qarindoshlariga ilinmas ekan, u kishi mo'min emasdir.

Boylarning kambag'al, faqir kishilarga yordam ko'rsatishi, ushru zakot berishi imon va musulmonlikdan erur deb berilgan payg'ambar so'zi vositasida har ikki shoir xalqparvarlikni, mehribonlikni, saxiylikni targ'ib etishgan. Garchi to'rt satrda ifoda etilgan mo'minlik sifatleri zohiran bir hikmat deb qaralsada, botinan ummondek teran ma'no va ta'sir kuchiga ega.

Abdurahmon Jomiyning ikkinchi hadisni sharhlab yozgan to'rtligi:

*Har ki dar hubbu man'u bug'zu ato
Nabudash dil bag'ayri haq moyil.
Naqdi imon xo'yashro yobad
Bar mahak qabuli haq komil.*

Mazmuni: Ko'ngli haqqa moyil bo'lib, kimki xayru saxovatu ehson qilsa, o'z ezguligi bilan iymonlilar qoshida komillikka erishadi va haq rahmatiga noyil bo'ladi. Xuddi shu hadis asosidagi Navoiy to'rtligi:

*Kingakim hubbu bug'zu man'u ato
Haq uchun bo'ldi jazm bil oni,
Kim erur Tangri lutfidin komil
Ahli iymon qoshida iymoni.*

Kimki xayr, saxovat, ehsonni haq yo'lida qilmoqqa jazm qilsa, Alloh lutfidan musulmonlar nazdida iymoni komildir. Haqiqatan qalbi iymon nuri bilan yorishgan kishilar yaxshilikka moyil bo'lib, bu ishlaridan o'zlari halovat topadilar. Har kim bu ne'matdan bebahra bo'lmasin.

Jomiyning uchinchi hadisga yozgan to'rtligi:

*Muslim on kason bud baqavli rasul
Garchi omi budu gar olim.
Ki ba har jo bud musulmone
Boshad az qavlu fa'l u solim.*

Mazmuni: Payg'ambar so'ziga ko'ra musulmon shaxs uldirki, xoh omi, besavod bo'lsin, xoh dono, ilimli bo'lsin, undan – o'zini tutishidan, aytgan so'zidan musulmonlarga zarar etmaydi.

Navoiy yozadi:

*Kim musulmonlig' aylasa da'vo
Chin emas gar fido qilur jonlar.
Ul musulmondurki, solimdur,
Tiliyu ilgidin musulmonlar.*

Musulmonlikka jonini fido qilish bilan erishilmaydi, balki tilidan va qo'lidan yomonlik ko'rmay tinch bo'lishning o'zi uning musulmonligidandir. Qo'lingdan kelsa boshqalarga yaxshilik qilgin, yomonlik qilmaganing ham yaxshilikdir.

Tartib bilan har bir to'rtlikni sharhlab, qiyoslab fikr aytish mumkin. Lekin umumiy, mushtarak fikrlar haqida asardan tanlab qiyosimizni davom ettiramiz. Yana bir misol, Jomiy yozadi:

*Odamiro z-piri afzoyad
Har zamon dar bano'i umr xalal.
Lek darvi javon du shud sifat
Hirs bar jam'mol to'li a'mal.*

Ma'nosi: Odam qarigan sayin barcha ta'na a'zolari ojizlashib, kuch-darmoni kamayib boradi. Lekin hirsu havasi va yashash istagi (dunyoga to'ymaslik, hayotga zavqi) ortib boradi.

Navoiy to'rtligi:

*Odamig'a agarchi voqe'erur
Qarig'an sori barcha ishda xalal.
Ikki fe'li vale yigitrak o'lur:
Biri hirsu birisi tuli amal.*

“Jannat onalar oyog'i ostidadir” degan hadisi sharifga Jomiy sharhi:

*Sar zi modar makashki toji sharaf
Gard az rohi modaron boshad.
Xok shav zer poyi u ki behisht
Dar qadamhoi modaron boshad.*

Ma'nosi: Onaning oyog'i ostidagi tuproq sening boshingga sharaf tojidir, sen onalar yo'lidagi gard bo'l. Chunki jannatga onalar qadami xoki kiradi.

Navoiy yozadi:

*Onalarning oyog'i ostidadur
Ravzai jannatu jinon bog'i.
Ravza bog'i visolin istar esang,
Bo'l onaning oyog'i tufrog'i.*

Bu har ikkala to'rtlik onaga hurmat, e'tibor va izzat ko'rsatishga targ'ib qiladi. Ota-onaning duosi farzand uchun juda muhim. Chunki har kim oxiratinig obodligi, jannat bog'larini orzu qiladi. Buning uchun qalban boy, insoniy fazilatlarga ega bo'lmoq zarur. Ana shunday fazilatlarning biri ota-onaga, ayniqsa onaga mehr-muhabbat, izzat-hurmat, e'tibor qaratmoqdir.

*Rahm kun to ki rahm bar zah tu
Dari rahmat juz az tu bikshoyad.
To tu badigare nabaxshoishi
Ar rahm al rahimin baxshoyad.*

Allohdan marhamat ko'rishni istasang, odamlarga shafqatli bo'l. Alloh shafqatsizlarga rahm qilmagay, deydi Abdurahmon Jomiy. Navoiy esa bu mavzuni shunday izohlaydi:

*Tengridan rahm agar ta'ma qilsang,
Avval o'lmoq keraksen elga rahim.
Har kishikim ulusqa rahm etmas,
Anga rahm aylamas rahimu karim.*

Odamlarga rahm ko'zi bilan qaragin, shundagina xudoning ham senga rahmi keladi. Elga qahr bilan qaragan odam o'zi bir kun shunday qahr-g'azabga duch keladi. Shuning uchun elga rahm qil, shunda sen ham ro'shnolik ko'rasan, deb uqdiradi shoir.

Ilm olish kerakligi haqida Jomiy bunday deydi:

*Ey garonmoya mard donishvar
Ki turo ilmi din bud ma'lum.
Mashchadro az on masho'mone'
Mashaqro az on makun mahlum.*

Ey aqlli olim, xudo senga din ilmini berdi. Birov o'rganadigan bo'lsa, mahrum etma, foyda (naf) oladigan bo'lsa mone'lik qilma.

*Ey xiradmand olimeki, sanga
Ilmdin ro'ziy ayladi sone'.
Kishi o'rgansa qilmag'il mahrum,
Yoki naf'olsa bo'lmag'il mone'.*

Navoiy inson, uning burchi, go'zalligi, yaxshi fazilatlarini madh etish bilan birga odamlarni bilim olishga, ilmi bo'lishga da'vat qiladi. O'rganishni istagan kishiga bor ilmingni ber, undan foydalansa qarshilik qilma.

*Hadafla'nati xudoi amad,
Dunyoyu harchi hast dar dunyo,
G'ayri digar xudoki sohibe zi gar
Dardu olam ba rahmat ast avlo.*

Ma'nosi: Haq zikridan boshqa, insof, adolat, poklik, iymon ila yo'l tutishdan boshqa mayda-chuyda ishlar, hirsu havas, tama', ochko'zlik haq la'natiga sabab bo'lgay. Faqat haq zikrini qiluvchilar Tangri rahmatiga sazovor bo'ladilar.

*Dunyovu har ne andadur mavjud
Bo'ldi Haq la'nati giriftori.
G'ayri Haq zikrikim, erur zokir
Tenrining rahmati sazovori.*

Mazmunan bir xil bu fikrlar alohida yondashuv namunasidir. Bu dunyo molu davlatiga mehr qo'rganlar Haq la'natiga giriftordirlar. Faqat Alloh zikrini qilib, barcha yaxshi fazilatlar sohibi sifatida bo'lsa u Tangrining rahmatiga erishadi. Alisher Navoiy hadis mazmunidan kelib chiqib ustoz Abdurahmon Jomiy yozgan to'rtligini o'ziga xos usulda turkiy tilda bayon etishga erishgan.

*Garchi hast oftob rahmati haq
Shomili z-in, z-in dar olam.
Bod az on dur bandad dar yona
Bod az on dur bandad dirham.*

Rahmat ul diydasi to'q odamgaki, dinoru dirham – pulu molga qul bo'lmadi, boisi boylikni bir chaqa o'rnida ko'rdi, kamolotga erishdi. La'nat ungaki, dinoru dirham – boylikka qul bo'ldi, o'zining yuksak mavjudot, ongli inson ekanini, hurligini unutdi.

Navoiy yozadi:

*Rahmat ozodag'aki, ul olmas
Dahr dinoru dirhamin g'amg'a.
Lek la'nat angaki, qul bo'lg'ay
Xoh dinoru xoh dirhamg'a.*

Navoiy yaxshilik xislatlarini targ'ib qilib, yomon xususiyatlarni qat'iy qoralaydi. Pastkashlik, manfaatparastlik, xasislik va hasad kabi qusurlarni qattiq tanqid qiladi. Mol-dunyoga mukkasidan ketgan tuban kishilarga nafrat bilan qaraydi.

Aqlli odamlarning pandu nasihatini oluvchi kishi baxtlidir, degan hadisga Jomiy quyidagicha to'rtlik bitadi:

*Nekbaxt on kasest, ki nabarad
Rashk bar nekbaxtii digaron.
Saxtii ro'zgor nodida
Pand girad zi saxti digaron.*

Mazmuni: Boshqalarning baxtini ko'rib, hasad qilmaydigan kishi baxtli odamdir. Bu odam o'zgalarning g'am-g'ussasidan o'ziga xulosa, pand, saboq oladi, shuning uchun hayotda u qiyinchilik ko'rmaydi.

Navoiy bu mazmunda mana bunday to'rtlik yaratadi:

*Elga ne kelsa aylamas parvo
Ulki ko'nglin qildi g'aflat band.
Kimki pand oldi elga tushgandin
Ani bilkim erur saodatmand.*

G'aflatda qolgan odamlar el boshiga tushgan tashvishdan xulosa chiqarmaydilar. Kimki odamlar boshiga kelgan ofatning sabablarini tushunib etsa va uning oldini olsa, u baxtlidir. Yomon ahvolda qolmaslik uchun avvalo o'zgalar xatosini takrorlamaslik kerak, deb uqdiradi shoir.

"Odamlarga foydasi tegadigan kishi eng yaxshidir" degan hikmatli so'zni Jomiy bunday talqin qiladi:

*Yaki po'rsiki behtarin kas kist,
Go'yam az qavli behtarin kason.
Behtarin kas buvad baqavli rasul,
Pesh boshad ba xalqi naf' rason.*

Mazmuni: Eng yaxshi inson kim, deb birov so'rasaki, elga ko'proq naf' berguvchi, payg'ambar so'zi bilan yaxshi deb topilgan kishini yaxshi odam deb bilaman, deyman.

Navoiy esa xuddi shu hikmatli so'zga quyidagicha she'r keltiradi:

*Xalq aro yaxshiroq deding kimdur
Eshitib shubha ayla raf' andin.
Yaxshiroq bil oni ulus arokim,
Ko'proq o'lg'ay ulusg'a naf' andin.*

Navoiy xalq aro eng yaxshi kishi kim, deb so'rasang, javobimni eshitu barcha shubhalaringni ketkaz. Kishilar orasida eng yaxshisi deb ko'proq elga foydasi tegadigan kishini bil, deydi.

Yana bir misol: "Minnat olijanoblikning ofatidir" degan hadisga Jomiy bitgan to'rtlik:

*Kay zi ne'mat kase shavad dilgarm
Chun zi kase minnat kunad dilsardiy.
G'ayri bodi xazon minnat nest
Ofati ravzani javonmardiy.*

Mazmuni: Birovning ehsonidan shod bo'lgan kishi uning minnatidan mulzam bo'lgay. Minnat go'yo kuz shamolidir, u yashnagan gulzorni xazon qilgay.

Navoiy:

Bir kishiga rioyate qilsang

Minnat o'tkarmagil gumoningga.

Negakim ul kishiga ofatdir

Bo'yla minnat va lek joningg'a.

Birovga yaxshilik qilu uni minnat qilmagin. Chunki minnat u odamga og'ir botadi, bu narsa sening joningga ham ofatdir.

Jomiy va Navoiy to'rtliklariga qirqta hadis asos bo'ldi. Bu hikmatli so'zlarning har ikki tildagi – ham tojik, ham o'zbek tillarida yaratilgan she'riy-badiiy ifodasi birdek qimmatlidir. Har bir to'rtlikda turmushning turli hollaridagi yurish-turish qoidalari, insoniylik sifatleri, fazilatlarining biror ko'rinishi tarannum etiladi. Ular badiiy jihatleri bilan kishiga zavq bersa, chuqur mazmuni, foydali o'g'itlari bilan ta'lim-tarbiya beradi.

Navoiy garchi Jomiy asaridan ilhomlanib qirq to'rtlikni turkiy tilda bayon qilish niyatida ish boshlagan bo'lsa-da, u "Arbain" to'rtliklarini aynan tarjima qilmadi. Balki, diniy ilmni chuqur egallaganligidan, fors-tojik adabiyotidan, xalq og'zaki ijodi durdonalaridan saboq olganligidan Navoiy mavzuga ijodiy yondoshdi.

Jomiy va Navoiy bir-birlariga maslakdosh, hamfikir bo'lgan holda har bir hadisni o'ziga xos uslub bilan alohida-alohida shaklda ifodaladilar.

Ikki buyuk mutafakkir ustozning ezigulikka chorlovchi, insoniylikdan saboq beruvchi bu asarlari juda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Ularning o'zaro do'stligi esa o'zbek va tojik xalqlari do'stligi, birodarligi, adabiy hamkorligining mo'tabar bir timsolidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: 1967. – 379 б.
2. Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзма фонди, инв. № 8.
3. Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзма фонди, инв. № 106.
4. Алишер Навоий . Ўн беи томлик асарлар. 15-т. – Тошкент: 1963.
5. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент: Фан, 1071.
6. Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: Фан, – 1983 й.
7. Ҳакимов М. Шарқ манбашунослиги луғати. – Тошкент: ДАВР ПРЕСС, 2013. – 495 б.

